

УДК 373.31

РЕФЛЕКСИВНІ ВМІННЯ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**Легін В.Б.**Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
імені Тараса Шевченка

У статті розкрито сутність та роль рефлексії у навчальній діяльності молодших школярів; охарактеризовано основні рефлексивні вміння навчальної діяльності якими повинні володіти учні початкової школи (самоконтроль, самоаналіз, самокорекція, самооцінка), обґрунтовано їх взаємозв'язок; здійснено аналіз кожного із виділених умінь.

Ключові слова: молодший школяр, навчальна діяльність, рефлексія, самоконтроль, самоаналіз, самокорекція, самооцінка.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ століття людство увійшло в нову стадію розвитку – епоху інформаційного суспільства, домінуючими ознаками якого є навченість та наукованість особистості, її компетентність у професійній діяльності. Сучасна людина змушена бути мобільною, здатною самостійно оволодівати знаннями, критично і творчо мислити, займатися саморозвитком. З огляду на зазначене посилюється роль загальноосвітньої школи як визначальної ланки в системі освіти, яка покликана забезпечити належну підготовку учнів до «навчання впродовж життя». Розвиток національного шкільництва пов'язаний з упровадженням особистісно орієнтованого підходу в навчанні, основна ознака якого – визнання школяра суб'єктом навчальної діяльності, а відтак актуа-

лізується необхідність посилення процесуальних аспектів навчання, а саме: вчити учнів самостійно розв'язувати проблеми; шукати нову інформацію, опрацювати її, узагальнювати, зберігати і робити висновки.

Неабияка роль у вирішенні поставлених завдань відводиться школі першого ступеня, яка, згідно з Державним стандартом початкової загальної освіти, покликана забезпечити в умовах навчальної діяльності як провідної розвиток учня, здатного творчо мислити, зіставляти та аналізувати факти, аргументовано захищати власну точку зору, тобто формувати ключову компетентність початкової загальної освіти – уміння вчитися. Зазначене вміння передбачає набуття індивідуального досвіду участі школяра в навчальному процесі; оволодіння здатністю до самоаналізу, са-

моконтролю, самооцінки та самокорекції, що неможливо без сформованої рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблем навчальної діяльності молодших школярів стало предметом досліджень багатьох учених. Чимало робіт присвячено сутності, структурі, концепції навчальної діяльності (В. Бондар, В. Давидов, А. Маркова, О. Савченко); особливостям організації навчального процесу у школі першого ступеня (Н. Бібік, М. Ваулешко, Я. Кодлюк, О. Савченко); віковим особливостям молодших школярів та їх врахуванню в повсякденній навчальній діяльності (Г. Костюк, Г. Люблінська).

Не залишилась поза увагою вчених проблема рефлексії. Їй присвячена значна кількість філософських досліджень (А. Арсенєв, Е. Льєнков, В. Лекторський, В. Лефевр, А. Огурцов та ін.). У галузі психології спостерігається інтенсивне вивчення теоретичних основ рефлексії. Рефлексія розглядається в різних контекстах: свідомості (Л. Віготський, Н. Уткіна, Е. Смирнова, С. Степанов), мислення (Н. Алексєєв, В. Давидов, В. Зарецький), творчості (В. Пономарьов), спілкування (І. Андрєєва, А. Кондратьєва), особистості (Л. Віготський, А. Холмогорова).

З точки зору педагогіки зазначена проблема розглядається у працях Л. Айдарової, М. Боцманова, В. Давидова, А. Зака, А. Захарова, П. Новікова, Г. Цукерман, де зазначається, що рефлексія може формуватися в учнів початкової школи. При цьому її досліджують, з одного боку, як компонент теоретичного мислення (В. Давидов), а з іншого боку – як результат сформованої навчальної діяльності (Г. Цукерман) [5; 15].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Дидактичні основи рефлексії відображені в дослідженнях, присвячених навчальній діяльності учнів, зокрема з'ясуванню її структури (Давидов В., Маркова А., Савченко О. та ін.); аналізу процесуальних аспектів навчання (Бабанський Ю., Паламарчук В. та ін.); формуванню загальнонавчальних умінь і навичок (Кодлюк Я., Лошкарьова Н., Савченко О., Усова Г. та ін.); посиленню мотиваційної спрямованості навчальної діяльності (Бібік Н., Малихіна В., Шукіна Г.); розкриттю ролі контролю й оцінювання в навчальній діяльності учнів (Глазова В., Титаренко Л.); оволодінню школярами предметними і ключовими компетентностями (Байбара Т., Бібік Н., Вашуленко М., Мартиненко В., Онопрієнко О., Прищепа О., Савченко О. та ін.).

Однак в науці відсутні спеціальні дослідження, які присвячені рефлексивним вмінням навчальної діяльності молодших школярів.

Мета статті – визначити та розкрити сутність основних компонентів рефлексивних умінь навчальної діяльності учнів школи першого ступеня.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування національної системи освіти початкова школа покликана вирішувати низку актуальних завдань: створювати умови для самовираження дитини у різних видах діяльності, морально-етичного розвитку; забезпечувати становлення особистості школяра, цілеспрямований вияв і розвиток здібностей; формувати уміння й бажання вчитися.

Провідним видом діяльності молодших школярів є навчання. «Навчальна діяльність форму-

ється у дітей від 6 до 10 років. На її основі в учнів початкової школи виникає теоретична свідомість і мислення, розвиваються відповідні здібності (рефлексія, аналіз, мисленне планування); у цьому віці у дітей відбувається також становлення потреб і мотивів навчання» [11, с. 10].

Рефлексія (від. лат. reflexio – відображення), за довідковою літературою, – це здатність органу психіки відображати навколишню дійсність і самого себе; це джерело внутрішнього досвіду, засіб самопізнання та необхідний інструмент мислення; це готовність і спроможність людини до самооцінки, самопізнання, аналізу своїх дій, мотивів, вчинків, настрою, до зіставлення їх із діями та вчинками інших людей [7, с. 300].

На важливу роль рефлексії вказував Л. Віготський. Вчений стверджував, що рефлексію необхідно розглядати у віковому аспекті, де вона визначається у взаємозв'язку зі становленням людини яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником особистісної рефлексії.

Аналіз літературних джерел свідчить, що існують різні класифікації рефлексії. За об'єктом рефлексії розрізняють три її види: елементарна, що передбачає розгляд та аналіз знань і вчинків, міркування про їхні межі і значення; наукова – критика й аналіз теоретичного знання; філософська – усвідомлення та осмислення існування людини в світі.

Відповідно до етапів становлення свідомості особистості в цілому вчені виділяють такі форми рефлексії: передбачення, порівняння, визначення, синтез. На цій основі виокремлюють пізнавальну й педагогічну рефлексію.

До головних ознак рефлексії належить її орієнтація на навчальну діяльність. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, міркувань із собою, викликаних життєвими питаннями, здивуваннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові питання, то рефлексія навчальної діяльності, на думку О. Леонтьєва, – це також внутрішня робота: співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого потребує навчальна діяльність; це по елементні знання та засоби їх представлення; поелементне відображення процесів мотивації, планування і досягнення кожною дитиною успіхів у навчальній діяльності; це здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати свої сласні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх з суспільно значущими цінностями, а також діями і вчинками інших людей [9].

Рефлексії у навчальній діяльності відводиться важлива роль. Її мета – «згадати, виявити й усвідомити основні компоненти діяльності: її смисл, типи, способи, проблеми, шляхи їх вирішення, отримані результати тощо» [3, с. 36]. Крім того, рефлексивна діяльність є засобом самопізнання і самооцінки, співвідношення отриманого і запланованого результатів. Можна стверджувати, що без оволодіння вміннями і навичками рефлексії учень не зможе стати повноправним і повноцінним суб'єктом навчальної діяльності [14].

Молодший школяр опановує рефлексію як здатність аналізувати зміст і процес своєї діяльності, розглядати й оцінювати власні дії, яка реалізується через певні вміння і навички.

Рефлексивні вміння і навички, на думку Г. Цукерман, полягають у застосовуванні різних спо-

собів перевірки та контролю своєї діяльності (за планом, зразком, аналогією, відповіддю, схемою); прогнозуванні результату, використанні різних способів виправлення помилок; оцінюванні відповідності обраних засобів з завданням роботи; в аналізі, поясненні й оцінюванні своєї діяльності; в участі у власному оцінюванні навчальної роботи; у виявленні готовності до взаємоконтролю і взаємооцінювання в парній та груповій роботі [15].

Отже, можна стверджувати, що у процесі навчальної діяльності молодший школяр повинен оволодіти такими провідними рефлексивними вміннями й навичками: самоконтроль; самоаналіз; самокорекція; самооцінка.

Самоконтроль – одна із важливих психологічних властивостей людини, що виявляється в її здатності самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх з вимогами певних норм, правил [5]. Уже це найзагальніше визначення сутності самоконтролю свідчить про його безпосереднє ставлення до самосвідомості – вищого рівня свідомості особистості.

На сьогодні вчені дотримуються думки, що функціями самоконтролю в навчальній діяльності є такі: перевірна (полягає у порівнянні досягнутої мети з поставленою), діагностична (здійснюється шляхом визначення причин та умов, які сприяють виникненню помилок), навчальна (відображається в подальшому самовдосконаленні знань, активній мислительній діяльності, що спрямована на поглиблення й уточнення відомостей), виховна (формування позитивних особистісних якостей), розвивальна (сприяє розвитку мислення, правильному самооцінюванню результатів навчальної діяльності, розвитку пізнавальних здібностей учнів).

Контрольні дії, на думку Я. Кодлюк, – це усвідомлене регулювання дитиною діяльності з метою попередження, констатації і виправлення помилок, а також забезпечення відповідності отриманого результату заданим умовам [8].

Здатність учнів до самоконтролю у процесі навчальної діяльності – один із найважливіших показників рівня її розвитку. Ця здатність нерозривно пов'язана з такими якостями особистості як активність, самостійність, творче ставлення до розв'язання будь-яких навчальних завдань, усвідомлення учнями особистісного значення навчання.

В. Давидов визначає самоконтроль як «сукупність сенсорних, моторних і мислительних компонентів діяльності, необхідних для оцінки доцільності й ефективності планування, здійснення і регулювання дії, яка виконується» [12, с. 43]. Деякі психологи вважають самоконтроль властивістю особистості, суть якої полягає в умінні перевіряти власні дії та вчинки, помічати недоліки і помилки, критично їх аналізувати, знаходити шляхи виправлення [6]. Багато дослідників називають самоконтроль складовою частиною навчальної діяльності (К. Мальцева, А. Сердюк, І. Якиманська).

Форми самоконтролю відображають різні рівні розвитку навчальної діяльності молодших школярів. В. Давидов і А. Маркова виділяють такі його види: *прогнозуючий, поопераційний і підсумковий* [4].

І. Якиманська розрізняє контроль результату діяльності, який залежить від чіткого усві-

домлення мети, і поопераційний контроль, що забезпечує усвідомлене виконання навчального завдання на всіх його етапах, своєчасне виправлення помилок [16, с. 102]. Поопераційний може стосуватися не лише тих дій, які вже виконані, але й тих, які плануються, щоб забезпечити можливість аналізувати роботу над виконуваним завданням ще до його фактичного виконання. Крім того, всі вказані види контролю можуть мати індивідуальну форму (виконуватися окремим учнем) і колективну (здійснюватися у вигляді взаємоконтролю).

Проблемі формування контролю і самоконтролю у навчальній діяльності молодших школярів присвячене дослідження Ц. Бебрішвілі [1]. Автор виділяє основні шляхи оволодіння цими вміннями: система спеціальних завдань, керівництво колективною роботою учнів зі сторони учителя, колективне обговорення самостійно виконаного учнем завдання.

Успішне застосування учнями самоконтролю, на думку Я.П. Кодлюк, залежить від мотивації. Усвідомлюючи його необхідність, учні широко використовують самоконтроль у своїй роботі як засіб підвищення її ефективності.

Знання психологічних особливостей розвитку самоконтролю в учнів допомагає у розв'язанні багатьох практичних проблем початкової освіти. Розвиток в учнів уміння самостійно контролювати як результат власної навчальної діяльності, так і її процес сприяє не тільки кращому засвоєнню знань, а й усвідомленню кожним школярем себе в ролі суб'єкта цієї діяльності. А це означає, що діти починають ставити перед собою конкретні цілі щодо коректування досягнутих результатів, співвідносять свою роботу зі зразком, заданим педагогом, свідомо шукають раціональні способи досягнення навчальної мети.

Самоконтроль є складовою частиною всіх видів навчальної діяльності молодших школярів і здійснюється на всіх етапах її виконання. Він включає в себе почуттєві, розумові компоненти навчальної діяльності, які дають змогу учням на основі поставленої мети, наміченого плану стежити за своїми діями, результатами цих дій і свідомо регулювати їх. Він сприяє підвищенню активності пам'яті й мислення, збуджує і підтримує увагу та зацікавленість до виконання завдання, дає змогу вчасно виявити рівень і якість отриманих знань, а у випадку необхідності – уточнити їх і доповнити.

У навчальній діяльності молодших школярів самоконтроль реалізується через такі процеси як самоаналіз та самокорекцію.

Самоаналіз допомагає учню визначати сильні й слабкі сторони своєї роботи на основі порівняння того, що напрацьовано, із тим, що було заплановано зробити.

Самоаналіз учнем своєї навчальної діяльності є одним з пускових механізмів рефлексії, роль якого посилюється. Учневі повідомляються знання того, як «працює» його інтелект; він оволодіває вміннями і навичками самоаналізу, аби спочатку під керівництвом учителя, а потім і самостійно «розбиратися» у своїх діях та обирати раціональніші з них. На це спрямовані і спеціальні завдання, які пропонують школяреві проаналізувати й описати способи виконання завдань.

Вивченню даної проблематики присвячені наукові праці багатьох вітчизняних і зарубіжних психологів. Утім аналіз їхніх наукових здобутків засвідчує, що переважна більшість досліджень інтелектуального аспекту самосвідомості здійснювалась опосередковано у контексті вивчення інших явищ. Проте донині мало пізнаною залишається й вікова динаміка здатності до самоаналізу в період від 7 до 11 років [10].

Освоюючи у процесі навчання певні норми й цінності, школяр починає під впливом оцінювальних суджень інших (батьків, учителів, однокласників) певним чином аналізувати результати своєї навчальної діяльності. З віком він більш чітко розрізняє свої справжні досягнення і те, чого міг би досягнути, володіючи тими чи іншими особистісними якостями. М. Боришевський зауважує, що у дитини з'являються власні критерії оцінки та самооцінки, що уможливають звернення до аналізу не лише способів дій у процесі розв'язування мисленневих задач, а й до аналізу окремих вчинків, поведінки в цілому, а також рис свого характеру, особливостей, котрі вказують на дозрівання когнітивних передумов рефлексивного осмислення самого себе [2].

Самокорекція учнем своєї навчальної діяльності допомагає йому в разі неякісного виконання поставлених завдань ставити перед собою міні-цілі щодо самостійної корекції роботи для максимального наближення до її кінцевого результату, що був запланований спочатку.

Т. Борова під самокорекцією розуміє інтелектуальне вміння, яке забезпечує безпосереднє виправлення самим учнем усвідомленої помилки з метою підвищення рівня реалізації всієї навчально-контрольної діяльності в цілому.

Важливо, щоб учні усвідомлювали цінність уміння здійснювати самокорекцію, оскільки навчальна діяльність постійно вимагає бути зібраним, уважним, критичним до себе, вміти побачити власні недоліки у своїй роботі, знати способи перевірки правильності виконання завдання.

Важлива роль у процесі навчальної діяльності відводиться самооцінці, яка дає можливість школяру оцінити себе, свої можливості, якості, місце серед інших людей. Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка впливає на ефективність діяльності школяра.

Оцінні дії спрямовані на оцінку результатів навчальної діяльності. Вони ґрунтуються на аналізі процесу діяльності, зіставленні отриманого результату із заданими умовами. Функція оцінки, як вказує В. Репкін, полягає у «фіксації відповідності чи невідповідності фактичного результату діяльнісного акту його кінцевій меті – мотиву» [13, с. 14]. Однак оцінка – це не формальна констатація; вона передбачає змістовний, якісний аналіз продукту і зіставлення його з метою.

Ролі самооцінки в навчальній діяльності присвячена робота О. Сербрякової. Вчена стверджує, що залежно від характеру самооцінки (її адекватності, стійкості) у школяра виникає впевненість у собі, непевність або самовпевненість, тобто певні риси характеру.

Успіхи у навчанні сприяють активній діяльності учня на уроках, він стежить за ходом думки вчителя й однокласників, бере активну участь у розв'язанні будь-яких проблем, замислюється, визначає своє ставлення у процесі подій, прогнозує подальше ускладнення матеріалу. Самооцінка учня у процесі навчання розвиває критичне ставлення до власних здібностей і можливостей, впливає на об'єктивне оцінювання результатів навчання.

З віком самооцінка як мотив поведінки й діяльності починає відігравати все більше значення у житті дитини й у формуванні її особистості, тобто самооцінка перетворюється на стійке утворення.

Всі ці компоненти рефлексивних вмінь навчальної діяльності молодших школярів (самоконтроль, самоаналіз, самокорекція, самооцінка) тісно пов'язані між собою. Без їх тісного взаємозв'язку неможливий успішний розвиток учня, як суб'єкта навчальної діяльності.

Отже, основними рефлексивними вміннями навчальної діяльності молодших школярів є самоконтроль (здатність самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх із вимогами певних норм, правил), самоаналіз (визначення сильних та слабких сторін своєї роботи на основі порівняння того, що напрацьовано, з тим, що було заплановано зробити), самокорекція (виправлення самим учнем усвідомленої помилки з метою підвищення рівня реалізації всієї навчальної діяльності), самооцінка (дає можливість школяреві оцінити себе та свої можливості).

Подальших досліджень потребує з'ясування теоретичних основ кожного із компонентів рефлексивних умінь навчальної діяльності молодших школярів.

Список літератури:

1. Бебришвили Ц.Г. Формирование контроля и самоконтроля в учебной деятельности младших школьников: автореф. дис. канд. пед. наук / Ц.Г. Бебришвили. – Тбилиси, 1982. – 27 с.
2. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / Боришевський М.Й. – К.: Рад. школа, 1980. – 143 с.
3. Виногородський А.М. Рефлексивний пошук як механізм вирішення конфліктів у підлітковому віці / А.М. Виногородський, І.С. Булах. – Вінниця, 1997. – 145 с.
4. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников: учебное пособие / под ред. В.В. Давыдова, Д.Б. Эльконина. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 287 с.
5. Давыдов В.В. Концепция учебной деятельности школьников / В.В. Давыдов, А.К. Маркова // Вопросы психологии / Гл. ред. А.М. Матюшкин. – 1981. – № 6. – С. 13-26.
6. Жарова Л.В. Самоконтроль в учебной работе подростков / Л.В. Жарова – М.: Педагогика, 1966. – 87 с.
7. Коджаспиров Г.М. Педагогический словарь / Г.М. Коджаспиров. – М.: «Академия», 2001. – 176 с.
8. Кодлюк Я.П. Формирование общеучебных умений и навыков у учащихся 1-2 классов 4-летней начальной школы: дисс. канд. пед. наук: 13.00.01 / Ярослава Петровна Кодлюк. – К., 1993. – 207 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1997. – 304 с.

10. Пеньковська Н. Розвиток здатності до самоаналізу у процесі особистісного становлення молодшого школяра / Н. Пеньковська // Психологія і суспільство / Гол. ред. А.В. Фурман. – 2006. – № 1. – С. 113-120.
11. Психическое развитие младших школьников: эксперим.-психол. исслед. / под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1990. – 168 с.
12. Психология обучения: учебное пособие / под ред. В.В. Давыдова. – М.: Просвещение, 1978. – 70 с.
13. Репкин В.В. Структура учебной деятельности / В.В. Репкин // Вопросы психологии / Гл. ред. А.М. Матюшкин. – 1983. – № 9. – С. 10-16.
14. Турчин Т. Розвиток особистісної рефлексії учнів у контексті особистісно орієнтованого навчання / Т. Турчин // Педагогіка і психологія професійної освіти / Гол. ред. Н.Г. Ничкало. – 2007. – № 6. – С. 91-101.
15. Цукерман Г.А. Условия развития рефлексии у шестилеток / Г.А. Цукерман // Вопросы психологии / Гл. ред. А.М. Матюшкин. – 1989. – № 2. – С. 39-46.
16. Якиманская И.С. Развивающее обучение / И.С. Якиманская – М.: Педагогика, 1979. – 144 с.

Легин В.Б.

Кременецкая областная гуманитарно-педагогическая академия имени Тараса Шевченко

РЕФЛЕКСИВНЫЕ УМЕНИЯ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье раскрыты сущность и роль рефлексии в учебной деятельности младших школьников; охарактеризовано основные рефлексивные умения учебной деятельности, которыми должны владеть ученики начальной школы (самоконтроль, самоанализ, самокоррекция, самооценка), отражена их взаимосвязь; осуществлен анализ каждого из выделенных умений.

Ключевые слова: младший школьник, учебная деятельность, рефлексия, самоконтроль, самоанализ, самокоррекция, самооценка.

Lehin V.B.

Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy
named after Taras Shevchenko

REFLEXIVE SKILLS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Summary

The article reveals the content and significance of reflection in junior schoolchildren's educational activity; the principal reflection skills of educational activity, that the primary schoolchildren must have the use of (self-control, self-analysis, self-correction, self-appraisal), have been characterized; interrelationship between the latter has been well-founded; each of the skills has been analyzed.

Keywords: junior pupil, educational activity, reflection, self-control, self-analysis, self-correction, self-appraisal.